

Anna Hájková,
*The Last Ghetto. An Everyday History of
 Theresienstadt,*

Oxford: Oxford University Press 2020, 376 pp.

„Przeszłość oczywiście istniała niezależnie od historyków, królowie żyli i prowadzili wojny, zaś zbrodnie Hitlera nie były złudzeniem czy wytworem wyobraźni, jednak po przeminięciu tego, co było, to wszystko zdane jest na naszą łaskę. To, co historycznie zaistnieje, zaistnieje tylko dzięki naszej pamięci lub dzięki pracy historyków”¹. Z pasji, dociekliwości badawczej i przede wszystkim ogromnej pracy powstała książka *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Jej autorka, Anna Hájková, niejako „powołała do życia” historię getta w Theresienstadt, najdłużej trwającego z gett założonych przez Niemców w czasie II wojny światowej. Nie jest to pierwsza monografia tego miejsca. Warto wspomnieć np. następujące prace z ostatnich lat: Benz Wolfgang (2013), *Theresienstadt: Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung* [*Theresienstadt: A history of deception and annihilation*] C.H.Beck; Blodig Vojtěch (2003), *Terezín in the „final solution of the Jewish question” 1941–1945*, Oswald. Niemniej, wydaje się, że na tle istniejącej literatury przedmiotu książka Hájkovej to najbardziej z dotychczasowych praca kompletna i wielopłaszczyznowa. *The Last Ghetto...* to nie tylko skrupulatny opis administracji i zarządu getta, a także warunków w jakich Niemcy zamknęli ponad 140 tys. Żydów m.in. z terenu Protektoratu Czech i Moraw, Niemiec, Austrii, Słowacji, Holandii, Danii. Autorka przede wszystkim pochyliła się nad podziałem społecznym oraz codziennością przebywających w Theresienstadt osób i stworzyła interdyscyplinarny obraz funkcjonowania ludności zamkniętej w jednym z ważniejszych gett utworzonych przez Niemców podczas II wojny światowej.

Anna Hájková to czesko-brytyjska historyczka, wykładowczyni na Uniwersytecie w Warwick w Coventry. Specjalizuje się w badaniu różnych aspektów życia codziennego podczas Zagłady, w sposób szczególny zagadnień dotyczących seksualności. Takie ujęcie tematu pokazuje go w sposób bardziej złożony, ale co szczególnie

¹ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2006, s. 13.

ważne — bardziej „ludzki” niż dotychczas. W swoich badaniach, niejako podważając powtarzane od lat twierdzenia o wyjątkowości Holokaustu, Anna Hájková analizuje losy więźniów w getcie Theresienstadt, używając tych samych narzędzi badawczych, co w przypadku innych wydarzeń historycznych. Jak podkreśla, w ten sposób można dogłębniej zrozumieć funkcjonowanie społeczeństw w zamkniętych przestrzeniach, takich jak getto czy obóz, utworzonych podczas II wojny światowej. W książce dokładnie opisuje dzieje — dosłownie — „ostatniego getta”, wyzwolonego dzień po zakończeniu II wojny światowej. Przyjmuje przy tym szeroką perspektywę, historyczną, ale też socjologiczną, psychologiczną i antropologiczną.

Tekst książki został podzielony na 6 obszernych rozdziałów, w których wydzielono podtematy. Pierwszy rozdział odnosi się do administracji getta Theresienstadt; drugi dotyczy stratyfikacji społecznej zamkniętej tam ludności. W trzecim autorka omawia kwestie aprowizacji i głodu; w czwartym sprawy związane ze zdrowotnością. Rozdział piąty dotyczy życia kulturalnego. W ostatnim zaś opisany został proces likwidacji Theresienstadt i deportacji przebywających tam jeszcze osób „na wschód”. Zasadnicza treść książki poprzedzona jest wstępem informującym o głównych tezach pracy, metodologii badań, a także wykorzystanej bazie źródłowej. Książkę zwieńcza podsumowanie. Ponadto treść uzupełniają przypisy, indeks nazwisk, pojęć i miejsc, a także bogata bibliografia wykorzystanych źródeł archiwalnych oraz publikacji. W treść wplecione są reprodukcje np. ulotek lub rysunków stworzonych w Theresienstadt. Jest to struktura typowa dla prac naukowych.

Odnosząc się do zawartości recenzowanej książki, należy podkreślić, że Autorka sporo miejsca poświęca na opis zarządu getta i postaci Benjamina Marmelsteina, przewodniczącego Judenratu w Theresienstadt. Ukazuje jego biografię na tle losów innych przywódców Rad Starszych — głównie Adama Czerniakowa z getta warszawskiego i Chaima Mordechaja Rumkowskiego z getta łódzkiego. Niemniej, co jest kluczowe dla recenzowanej pracy, jest ona analizą zamkniętej w getcie społeczności żydowskiej. Autorka opisuje ją zarówno jako grupę — zróżnicowaną wiekowo, płciowo, pod względem statusu społecznego etc., jak też omawia wybrane case study, przybliżając tym samym czytelnikowi problemy, szanse i zagrożenia, z jakimi Żydzi przebywający w Theresienstadt musieli się mierzyć niemal każdego dnia. Ukazuje, jak zamknięta tam ludność wytworzyła własne hierarchie społeczne, a także podkreśla, że pozornie niewielkie różnice między nimi, takie jak wspomniane już wiek, płeć, pochodzenie, czy wykonywany zawód mogły decydować o przetrwaniu. Hájková wskazuje także, że w ciągu trzech i pół roku funkcjonowania tego getta przebywające tam osoby wytworzyły własną kulturę i nawyki, czy też wchodziły w nowe relacje. Wiele miejsca poświęca na analizę mniej opisywanych w historiografii Zagłady przestrzeni, takich jak np. codzienność mieszkańców, życie kulturalne, czy też rola kobiet etc.

W narracji pojawiają się opisy odnoszące się do problematyki wciąż jeszcze słabo rozpoznanej w odniesieniu do gett i obozów, jaką jest seksualność, związki homoseksualne, nieformalne związki, czy przemoc seksualna. Wiele miejsca zajmuje część poświęcona walce o fizyczne przetrwanie, pozyskanie żywności, kwestie ubóstwa oraz głodu. Autorka kładzie nacisk na to, jak społeczeństwo ludzkie działa w skrajnych sytuacjach i podkreśla kwestie dotyczące odpowiedzialności i podmiotowości. Hájková przedstawia te zagadnienia na tle stratyfikacji społecznej, przez co odbiegają one od standardowych opisów znanych z innych gett i obozów. Ciekawym wątkiem, który pojawia się w tym kontekście, są kradzieże. Niejako naturalnie przy kwestii warunków życia w getcie i problemach z aprowizacją, opisany został temat służby zdrowia/medycyny w Theresienstadt, któremu Hájková poświęciła cały rozdział. Skrupulatna analiza wspomnień ocalałych i innej dokumentacji pozwoliła jej na szczegółowy opis zarówno prowadzonych działań, jak i osób zaangażowanych w tym obszarze.

Pewnym wyróżnikiem książki *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* jest obszerny rozdział poświęcony instytucjom działającym w tym miejscu i organizacji życia kulturalnego. Zazwyczaj kwestie te nie są zbyt eksponowane w literaturze przedmiotu, choć w ostatnich latach z pewnością przybyło prac poświęconych tym zagadnieniom². Niemniej charakter tego getta, jego „wizerunkowa” rola, sprawiały, że było ono tam mocno ożywione. Znajduje to odzwierciedlenie w tekście książki. Autorka analizuje także kategorię języka wytworzonego i używanego w tym getcie. Ze względu na specyfikę opisywanego miejsca, część narracji koncentruje się wokół ludzi starszych. Hájková sporo miejsca poświęca na analizę sieci społecznych tworzących się w Theresienstadt i mających znaczny wpływ na życie zamkniętych tam osób. Autorka umieszcza narrację na szerszym tle, zarówno wydarzeń i polityki okresu II wojny światowej, jak też na tle kontekstu historycznego i kulturowego tej części Europy w pierwszej połowie XX w.

Książka powstawała na przestrzeni lat i, co już zostało wspomniane, wymagała rozległych badań. W klasycznej warstwie wykonywania zawodu historyka, poświęcenie źródłom czasu stanowi wartość, ale nie oznacza to oczywiście żelaznej

² W literaturze krajowej zob. np.: B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013; J. Turkow, *Teaters in getos un koncentracje-lagern-Lodz* [w:] *Jidisz teater in ebrope cwiszn bajde wetl milchomes*, t. Pojlin, Nju Jork 1968; J. Frenkiel, *Teatr i inna działalność artystyczna w getcie łódzkim* [w:] *Łódzkie sceny żydowskie*, red. M. Leyko, Łódź 2000; J. Hernik-Spalińska, *Życie teatralne w Wilnie podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005; R. Margolis, *Tragiczny los żydowskiej kultury Wilna* [w:] *Wilno i Kresy, t. 1: Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, Białystok 1993; S. Beinfeld, *The Cultural Life on the Vilna Ghetto*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1984; M. Fuks, *Życie muzyczne w gettach Warszawy, Krakowa i Łodzi*, „Biuletyn ŻIH” 1972, nr 2; A. Dąbrowska, *Działalność teatralna żydowskich elit w okupowanej Polsce w latach 1939-1945* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017; E. Rogalewska, *Artyści i intelektualści żydowscy w getcie wileńskim. Działalność, przetrwanie, pamięć* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017; M. Grądzka-Rejak, *Elita artystyczna i życie artystyczne w getcie krakowskim (1941-1943)* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017.

konieczności dotarcia do wszystkich potencjalnych źródeł. I w tej mierze praca Hájkovéj zasługuje na uznanie. Autorka recenzowanej książki wykorzystała imponującą bazę źródłową, obejmującą liczne archiwa państwowe i prywatne z wielu krajów. To one stanowią podstawę wniosków zaprezentowanych w pracy. Materiały zostały zebrane w ponad dziewięćdziesięciu archiwach z dziesięciu krajów znajdujących się na trzech kontynentach. Analizowane przez nią dokumenty powstały też w różnych językach, co dowodzi gruntownego przygotowania do prowadzonych badań. Godna uwagi jest też wykorzystana obszerna baza bibliograficzna.

Recenzowana książka to praca naukowa z zakresu historiografii, opatrzona licznymi przypisami. Przesunięcie odwołań do źródeł i literatury przedmiotu na koniec książki sprawia, że czytelnik nie jest nimi przytłoczony w trakcie lektury tekstu. Nie ulega wątpliwości, że *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* to praca interdyscyplinarna, wykorzystująca dorobek takich dziedzin jak socjologia, psychohistoria, antropologia historyczna, antropologia kulturowa etc. Jest to praca opisująca wydarzenia z zakresu historii Europy, historii Czech, a także historii społecznej, historii codzienności i gender studies.

Hájková wykorzystując obszernie wspomnienia i pamiętniki uwięzionych w Theresienstadt osób, przekierowuje narrację na ich doświadczenia, mniejszą uwagę skupiając na sprawcach. Jest to niezwykle ważna perspektywa, pozwalająca odbiorcy zmierzyć się z realiami życia uwięzionych w gettach w czasie niemieckiej okupacji. Wciąż jednak będąca nową perspektywą w badaniach nad Zagładą. Narracja obfituje w wyimki ze wspomnień, ale nie jest ona nimi przeładowana. Takie liczne odwołania do bezpośrednich słów świadków pozwalają autorce, a tym samym czytelnikowi, opisać rzeczywistość gettową językiem tych, którzy tam byli i każdego dnia jej doświadczali. Jednocześnie tekst książki jest przemyślany, uporządkowany i zawiera wnioski świadczące o gruntownym zapoznaniu się z pozyskanymi źródłami i skrupulatnej ich interpretacji. Nie jest to zbiór przypadkowych cytatów poprzeplatanych odautorskim komentarzem, ale efekt analizy i wieloletniej, ciężkiej pracy. Hájková niejako towarzyszy więźniom Theresienstadt od pierwszych chwil ich pobytu w tym miejscu, przez masowe transporty do obozów koncentracyjnych i zagłady, aż po wydarzenia 1945 roku i wyzwolenie tego miejsca. Rozprawia się też z narosłymi na przestrzeni lat mitami, zaczynając od rozróżnienia getto-obóz, z którą to terminologią w odniesieniu do Theresienstadt można spotkać się w literaturze przedmiotu i tekstach popularnonaukowych.

Recenzowany tekst został napisany w sposób przejrzysty i przystępny dla odbiorcy. Niemniej w książce występuje wiele nazwisk osób związanych z funkcjonowaniem getta w Theresienstadt (nie zawsze opatrzone odpowiednim wyjaśnieniem dla czytelnika), zastosowano także poniekąd specjalistyczną terminologię z zakresu

historii Zagłady, przez co są to treści adresowane raczej do osób zaznajomionych z problematyką choćby w stopniu podstawowym. Pomimo wzmiankowanego już dobrego stylu i logicznego przekazu, nie jest to lektura łatwa i oczywista; wymaga przygotowania, określonego zasobu wiedzy. Przez to wydaje się, że jest to raczej praca adresowana do studentów nauk społecznych, specjalistów badających problematykę Zagłady oraz do pasjonatów tej części historii XX w. Atutem tej książki jest jej profil społeczny, przez co odbiorca nie musi „przedzierać się” jedynie przez gąszcz dat i faktów, ale w znacznym stopniu ma do czynienia z analizą życia codziennego mieszkańców getta Theresienstadt.

Nie ulega wątpliwości, że recenzowana książka przedstawia dużą wartość poznawczą zarówno dla specjalistów jak i dla pasjonatów historii. Podjęta przez autorkę tematyka getta Theresienstadt, choć była już wcześniej w jakimś stopniu opisywana, została omówiona w zupełnie inny niż dotychczas sposób. Wykorzystane metody badawcze z zakresu nauk społecznych, skupienie się na perspektywie ofiar, liczne odwołania do pojedynczych historii, poza wartością dla analizy historii tytułowego miejsca, stanowić mogą istotny drogowskaz dla innych badaczy Zagłady. Zastosowane przez autorkę perspektywy badawcze powinny być obecne w badaniach nad dziejami wszystkich typów gett i niemieckich obozów, losami więźniów różnego pochodzenia oraz różnych kategorii wyodrębnionych przez sprawców. Takie interdyscyplinarne ujęcie pozwala szerzej analizować codzienność więźniarskiej społeczności, ale także omawiać losy pojedynczych osób, a tym samym pełniej zrozumieć ich okupacyjne doświadczenia. Książka *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* Anny Hájkovéj z całą pewnością zasługuje, by wejść do kanonu literatury dotyczącej problematyki Zagłady.

Martyna Grądzka-Rejak (Warszawa)